

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Ο Άγγελος Βλάχος γιομίζει με τη δράση του μιάν ολόκληρη εποχή, την εποχή, που ακολούθησε τη μεγάλη επανάσταση του 1821. Γιος παλαιού αγωνιστή, του Σταύρου Βλάχου, που πολέμησε για την απελευθέρωση της χώρας, και κατόπιν διηύθυνε το υπουργείο της Παιδείας επί Όθωνος κατά τὰ χρόνια του Κριμαϊκού πολέμου, ανήκε σὲ μιὰ οἰκογένεια που κράτησε τὸ σπαθὶ μαζί και τὴν πέννα. Ὁ Σταύρος Βλάχος γνώριζε σχετικῶς ἀρκετὰ γράμματα, καθ' ὅσον πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση μαθήτευσε κοντὰ σὲ δυὸ ἐξαιρετικούς δασκάλους τῶν τότε χρόνων: Τὸν Γιῦρρο τὸν Θεσσαλὸ και τὸν Γιάννη Παλαμᾶ, γιὸ τοῦ μεγάλου Παναγιώτη Παλαμᾶ, που ἴδρυσε τὴν Παλαμαῖα Ἀκαδημία στὸ Μεσολόγγι. Αὐτὸ ἦταν πάρα πολὺ γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα. Δείχνει πῶς ἡ οἰκογένεια σεβόταν κι' ἐκτιμοῦσε τὰ γράμματα, τότε, ὅποτε ἡ μόρφωση κι' ἡ πιὸ «μικρὴ» ἀποτελοῦσε πολυτέλεια και νομιζόταν χάσιμο πολῦτιμοι χρόνου....

Τὴν κλίση αὐτὴ πρὸς τὶς σπουδές, τὴν ἀγάπη καλλίτερα πρὸς τὴ μάθηση ἀκολούθησε κι' ὁ ἄγγελος Βλάχος, που γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1838. Μέσα στὸ σπῆτι του σύχναζαν μερικοὶ νέοι, που κατόπιν ἀναδείχθηκαν κι' αὐτοί, εἴτε ὡς δημοσιογράφοι, εἴτε ὡς ποιητές, εἴτε ὡς ἄλλοι κοινωνικοὶ παράγοντες τῶν Ἀθηνῶν πρῶτα και κατόπιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐκεῖ, μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα, ἀναδείχθηκε τὸ πνεῦμα τοῦ Βλάχου, με τὶς ἀναμνήσεις τῆς ἱερῆς ἐπανάστασεως και τὶς ἐπικοινωνίες με τοὺς πάρα πάνω φίλους και γνωστοὺς τῆς οἰκογένειας. Μεταξὺ τούτων ἦσαν οἱ Σούτσοι, οἱ Βυζάντιοι, ὁ Ζαλακώστας, ὁ Τερτζέτης, ὁ Καρασούτσας κι' ἄλλοι νεώτεροι, μέλλοντες τροβαδούροι και λόγιοι, ὅπαδοὶ στὴ λογοτεχνία τῆς Ἀθη-

ναϊκῆς Σχολῆς που τότε μεσορανοῦσε. Ὁ νέος Βλάχος γνωρίστηκε μ' ὅλους αὐτοὺς και μάλιστα με μερικοὺς συνδέθηκε με στενὴ φιλία, που διατηρήθηκε μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἐνας ἀλληλοθαυμασμός μεταξὺ τῶν νεώτερων, ἰδίως, τὸν ἔφερε πολὺ γρήγορα στὴν ἐπιφάνεια. Ἦταν μόλις 14 χρόνων, ὅταν ἐμπιστεύθηκε τὰ πρῶτα του ψελίσματα στὰ περιοδικὰ και τὶς ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας. Ἀλλ' ὡς ἀφήσουμε μόνον τὸ Βλάχο νὰ μᾶς διηγηθεῖ τὰ πρῶτα ἐκείνι τῆς νιότης του χρόνια, ὅποτε φτερὰ δόξης ποιητικῆς και πολιτικῆς σκέπαζαν τοὺς ὤμους του, καθὼς και τῶν φίλων του. Ἀφιερώνοντας τὰ «Λυρικὰ Ποιήματα» στὸν Ἀναστάσιο Βυζάντιο, τὸν κατόπιν διευθυντὴ τῆς καλύτερης ἑλληνικῆς ἐφημερίδας, που ἐκδόθηκε μέχρι σήμερα, τῆς «Ἡμέρας» τῆς Τεργέστης, γράφει τὰ ἐξῆς:

«Ἐνθυμεῖσαι, Ἀναστάσιε, τοὺς ὠραίους ἐκείνους τῆς πρώτης και καλλίστης ἡμῶν νεότητος χρόνους, καθ' οὓς, δεκαεπταετίς μόλις τοῦ Πανεπιστημίου φοιτηταὶ —ἀληθινοὶ ὁμως— ἀναρριχώμεθα τὴν πρωΐαν, πρὶν ἢ ἔτι σημάνη τῶν παραδόσεων ἡ ὥρα, εἰς τὰς θυμοσπάρτους πλευρὰς τοῦ Λυκαβηττοῦ, ἵνα τρυφήσωμεν θεώμενοι ἔνθεν μὲν ὀνατέλλοντα τὸν ἥλιον, ἐκεῖθεν με τὴν πόλιν ἀφυπνώσαν ὑπὸ τὸν διαφανὴ πέπλον τῆς ἐωθινῆς ὀμίχλης. Ἐνθυμεῖσαι τὰς ἡρέμους ἐκείνας και πλήρεις γοητείας ἐσπέρας, οἷας διηρχόμεθα ὑπὸ τὰς πυκνὰς σκιάδας τῶν δενδροστοιχιῶν τοῦ βασιλικοῦ κήπου, ἀμύθητον ἔχοντες τὴν φλυαρίαν, λογοκοποῦντες και ἀπαγγέλλοντες στίχους, ἐν ἀθῶα παιδικῇ πονηρίᾳ, ὅτε μὲν τοὺς ἰδίους ἡμῶν εἰς μεταφράσεις τοῦ Λαμαρτίνου και τοῦ Οὐγγῶ ὑποβάλλοντες, ὅτε δὲ ταύτας ἐν κμπορρήμονι μετριοφροσύνη, ὡς πρωτότυπα ἡμῶν ἔργα, πρὸς στιγμὴν ἀσμενιζόμενοι;...

Ὡραῖοι χρόνοι ἐκεῖνοι! Χρόνοι νεότητος,

χρόνοι πολλῶν ἐλπίδων καὶ μερίμνης ὀλίγης. Ἄν δὲ σύ, φυλλομετρῶν τὸ βιβλίον, σταματήσης ποῦ καὶ ποῦ ἀλλόφρων τὸ βλέμμα σου καὶ αἰσθανθῆς ἀναγινώσκων ταχύτερον τινὰ τῆς καρδίας σου παλμόν, οἶον ἤχῳ τῶν παλαιῶν μας ἐκείνων, τῶν παιδικῶν, ἔχω ἀμειβῆν πολὺ τῆς προσφορᾶς μου ὑπερτέραν...» (Ἄγγελου Βλάχου: Λυρικά Ποιήματα, ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 3—6).

Ἔτσι πέρασε ἡ νιότη τοῦ Βλάχου, μέσα σ' ἓνα ἀμέριμνο καὶ ποιητικὸ περιβάλλον, περιδιαβάζοντας στὴν Ἀθήνα κι' ἀπαγγέλλοντας στίχους μαζί με τὸ Βυζάντιο, κι' ἄλλους νέους φίλους του. Τὸ 1855 εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ πρῶτο του ποίημα, ἀλλ' ἀπὸ τὸ 1852 εἶχαν δημοσιευθεῖ καὶ μερικὰ κριτικὰ ἄρθρα του, στὴν «Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν». Ὁ κριτικὸς εἶχε προηγηθεῖ ἀπὸ τὸν ποιητὴ, τὸ δραματογράφου, τὸ διδάκτορα τῆς νομικῆς, τὸ δικηγόρου, τὸν ἀκόλουθο τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, τὸ μετοφραστή, τὸ λεξικογράφου... Κι' ἄλλοι θὰ μιλήσουν γιὰ τὸ Βλάχο, ὡς ποιητὴ, ὡς μεταφραστή, ὡς διπλωμάτη, ὡς πληρεξούσιο στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ὡς βουλευτὴ, ὡς ὑπουργό, ὡς ἀπόστολο τῆς Μεγάλης Ἰδέας, καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀλλὰ ἡ δική μας ἐπισκόπηση θὰ περιοριστεῖ σ' ἓνα μόνο σημεῖο: στὸ Βλάχο ὡς κριτικὸ. Καὶ νομίζω πῶς ὁ Βλάχος πολὺ χρόνο ἀφιέρωσε στὴν κριτικὴ κι' ἀναδείχθηκε, μαζί με τὸ Ροῖδη καὶ τὸν Παλαμά, σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πρῶτους κριτικούς, τῶν ἀμέσως μετεπαναστατικῶν χρόνων, ποὺ ἀγωνίστηκε, ὅπως κι' οἱ δυὸ ἄλλοι, γιὰ τὴν καθιέρωση τῶν ἀρχῶν του στὰ φιλολογικὰ πράγματα τῆς πατρίδας μας, ὅταν ἀκόμη ἡ Ἑλλάδα μόλις εἶχεν ἀρχίσει νὰ βαδίζει στὸ δρόμο τῆς κριτικῆς. Οἱ ἀγῶνες του αὐτοὶ γύρω στὴν κριτικὴ, ποὺ διεξήχθησαν με πολὺ πάθος, εἶναι νομίζω καὶ τὸ κυριώτερο καὶ δημιουργικώτερο σημεῖο τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας του, τὸ περισσότερο βιώσιμο καὶ συνεπῶς μόνιμο μέσα στὴν ἱστορία τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων.

Ὁ Βλάχος ἀπὸ τῆς πρώτης διδακτορικῆς μελέτης του, ποὺ δημοσίευσε, τὸ 1860, ἄφησε ἀπλῶς νὰ φανεῖ πῶς ἤξερε νὰ χειρίζεται τὰ διάφορα ζητήματα κατὰ τρόπον ἐπιστημονικόν, βασισμένον στὶς πηγὰς καὶ τὰ πιὸ ἀξιόλογα βοηθήματα, με προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν προβλημάτων καὶ με πολλὴν ἀνεξαρτησία γνώμης. Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἐφάρμοσε καὶ στὶς πρῶτες φιλολογικῆς ἐργασίες του. Καὶ πραγματικὰ, τὸ σεβασμὸ του σ' αὐτὲς καὶ τὸ θάρρος του γύρω στὰ ζητήμα-

τα τῆς κριτικῆς, φανέρωσε λίγο ἀργότερα, ἔταν τὸ 1864 ἀποφάσισε νὰ καταπιασθεῖ μ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα τῆς παγκόσμιας κριτικῆς, ποὺ δίνει λαθὴ σ' ἀπειρα ἄλλα θέματα τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ποιητικῆς: στὸ Ὀμηρικὸ Ζήτημα. Εἶχε τότε προκηρυχθεῖ ὁ Ροδοκανάκειος φιλολογικὸς διαγωνισμὸς με θέμα τὴν ἱστορία τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέχρι τοῦ Βολφίου καὶ τῶν νεωτέρων, ποὺ ἀμφισβήτησαν τὴν προσωπικότητα τοῦ Ὀμήρου καὶ διέσπασαν τὴν ἑνότητα τῶν Ἐπῶν, ὑποστηρίζοντας πῶς αὐτὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια, ποὺ ἔψαλλαν οἱ ραψῶδοι καὶ ποὺ εἶναι ἔργα ἐνὸς ποιητῆ, τοῦ Ὀμήρου.

Ὁ Βλάχος κατέβηκε στὸν ἀγῶνα μόλις 25 χρόνων καὶ κέρδισε τὸ βραβεῖο. Φαίνεται πῶς οἱ σπουδὲς του στὴ Γερμανία (1861—1863) δὲν εἶχαν περιορισθεῖ μονάχα στὰ νομικά, ἀλλ' εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τὴ γενικὴ μόρφωση καὶ τὴν ἐπίδοση στὴ φιλολογία καὶ τὴν κριτικὴ. Ἀλλοιῶτα δὲν ἐξηγιέται, πῶς ὁ Βλάχος μπόρεσε νὰ γράψει μιὰ τόσο ἐκτεταμένη μελέτη, πάνω μάλιστα στὸ τόσο ἐπίμαχο ζήτημα τῶν Ὀμηρικῶν ποιημάτων. Ὁ τίτλος τους εἶναι: «Τὸ Ὀμηρικὸν Ζήτημα, ἢτοι ἱστορία τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, πραγματεία Ἀγγέλου Βλάχου, τμηματάρχου ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, βραβευθεῖσα ἐν τῷ Ροδοκανακείῳ φιλολογικῷ διαγωνισμῷ τοῦ 1865. Ἐν Ἀθήναις, τύποις καὶ δαπάνῃ Ἰω. Ἀγγελοπούλου (Κατὰ τὴν ὁδὸν Ἀθηνᾶς ἀριθ. 72) 1866» σελ. α'—σι', 1—179). Τὸ ἔργο βέβαια εἶναι ἡ ἐξιστόρηση τοῦ Ὀμητικοῦ ζητήματος, ἀλλ' ὁ Βλάχος ἐκτείνεται καὶ στὸ κυριώτερο σημεῖο, τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ποιητῆ, δημιουργοῦ τῶν ποιημάτων... Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴ μελέτη αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀπέραντη, ἡ καταπληκτικὴ γνώση τοῦ θέματος σ' ὅλες τὶς ἐποχές, καθὼς καὶ τῆς διβλιογραφίας, ἐνημερωμένες μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, μὰ κι' οἱ προσωπικὲς γνώμες τοῦ Βλάχου γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐπῶν καὶ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ γενικῶς γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὸν ἐθνικὸ ποιητὴ.

«Τὸν ἐθνικὸν ποιητὴν, τονίζει ὁ κριτικὸς, γεννᾷ τὸ ἔθνος του αὐτὸ κατ' ἀναπόφευκτον ἀνάγκην... Τὸν ἐθνικὸν ποιητὴν ζωογονεῖ αὐτὸς ὁ τῆς ἐποχῆς του πνευματικὸς βίος, ὁ διαιωνιζόμενος ὕστερον διὰ τῶν ἔργων τοῦ. Αἱ ποιήσεις του εἶνε εὐρὺ τοῦ ἔθνους του κάτοπτρον... Ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς αἰσθάνεται ὅ,τι καὶ τὸ παραγωγὸν αὐτὸ ἔθνος»

πνέει τὴν ἀληθῆ ἐκείνου πνοὴν καὶ τὰ ἔργα του παραμένουσιν, ὡσεὶ θεία τις κιβωτός, ἐγκλείουσα ὀλόκληρον τῆς ἐθνικῆς ἐκείνης περιόδου τὸν βίον, τὰς θρησκευτικὰς τῆς ιδέας, τὰς ἱστορικὰς τῆς περιπετείας, τοὺς πόθους καὶ τὰς ἐλπίδας τῆς, τὰς ἀρετὰς τῆς καὶ τὰς κακίας τῆς, τὸν διάκοσμον, τέλος, ὅλον τὸν συναποτελοῦντα τὸ ἔθνος αὐτό. Τοιαύτη ἡ ἐπίζηλος μοῖρα τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ» (σελ. 2—3).

Καὶ καταλήγει μὲ τὰ ἐξῆς, πού ἀποτελοῦν καὶ τὸ γενικὸ συμπέρασμα τοῦ κριτικοῦ:

«Ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξε δημοτικὸς ποιητής, ἀλλὰ μέγας καὶ ἐξέχων κληροδοτήσας δὲ δι' αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομά του εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, διότι ἀντικατώπτρισεν ἐν τῇ ποιήσει αὐτοῦ ὀλόκληρον τὸν ἐθνικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος, ὡς ὁ Ὄσσιανός τῶν Κελτῶν, ὡς ὁ Βαλμίκης τῶν Ἰνδῶν, ὡς ὁ Φερδούσης τῶν Περσῶν. Ἐποίησε δὲ τὰ ἔπη του συλλαβῶν πρότερον ὀλόκληρον τὴν θεμέλιον ἐκατέρου ιδέαν καὶ ἀναπτύξας αὐτὴν βαθμηδὸν διὰ τοῦ μεγαλοφυοῦς ποιητικοῦ νοός του» (σελ. 178).

Κριτικὸς ὡς ὁ Βλάχος, ἔχοντας μὲ τέτοια εὐρύτατη γνώση τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τῆς ποιήσεως, μὲ ἀσφάλεια μποροῦσε νὰ κρίνει ὄχι μόνον τὴ φιλολογία τῆς Εὐρώπης, τόσο τὴν κλασσικὴν, ὅσο καὶ τὴ ρωμαντικὴν, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὴν ἑλληνικὴν, πού στὰ χρόνια του μόλις ἀρχίζε τὴ δρᾶση τῆς. Ἡ κατ' ἐξοχὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία, δὲν εἶχε παρὰ ζωὴ λίγων δεκαετηρίδων... Εἶχε δὲ γνωρίσει ὁ Βλάχος τοὺς κυριώτερους ἀντιπρόσωπους τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας κι' εἶχε ἄμεση ἐπαφὴ μαζί τους κι' ἄμεση γνωριμία μὲ τὰ ἔργα τους. Οἱ κυριώτεροι τούτων ἦσαν ὁ Σολωμός, ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Τυπάλδος, οἱ Σούτσοι, Ἀλέξανδρος καὶ Παναγιώτης, οἱ Ραγκαβῆδες, ὁ Καρασούτσας, ὁ Τερτζέτης, ὁ Ζαλακώστας, κι' ἄλλοι. Μὲ τοὺς περισσότερους ἀπ' αὐτοὺς σχετιζόταν στενὰ κι' εἶχε καλλιεργήσει καὶ πολὺ φιλικούς δεσμούς. Μποροῦσε συνεπῶς νὰ τοὺς εἰογραφήσει καὶ τοὺς κρίνει ἀσφαλέστερα καὶ λεπτομερέστερα. Ἀπὸ τὶς μεταφράσεις του, σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες, φαίνονταν ἄνθρωπος πού σεβόταν τὴν παράδοση κι' ἔρρεπε στὸν κλασσικισμό: Γκαίτε, Σίλλερ, Σαίξπηρ, Λέσσιγκ, Σάνδη, Χάινε, ἦταν οἱ συμπάθειές του, κι' ἀπὸ τοὺς δικούς μας: Σούτσοι, Ζαλακώστας, Τερτζέτης, ὅλοι ἀγωνιστὲς τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως καὶ ποιητὲς, στραμμένοι πρὸς τὴν παράδοση καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα. Τὸ ἔθνος,

προτοῦ νεωτερίσει ἔπρεπε νὰ ποτισθεῖ ἀπὸ ιδέες σταθερὲς καὶ καθιερωμένες, ἀπὸ ἰδανικὰ βασισμένα στὰ κλασσικὰ παραδείγματα, ἀπὸ ἔργα ἀνεπίδεκτα ἀμφισβητήσεων...

Κι' ἡ εὐκαιρία δὲν ἄργησε νὰ παρουσιασθεῖ, γιὰ νὰ διακηρύξει τὶς ιδέες του, πού καὶ πρὶν εἶχαν ἀμφισβητήσει πολλοί, καὶ μάλιστα ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ὁ μαθητὴς τοῦ Ψαλίδα, ὁ πατριάρχης, ὅπως τὸν ὠνόμαζαν, τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἄν καὶ καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, ὅμως κατεῖχε κι' ὅλες τὶς νεώτερες φιλολογίες, τὴ Γαλλικὴν, τὴν Ἀγγλικὴν, τὴ Γερμανικὴν, τὴν Ἰταλικὴν καὶ κυρίως τὴ νεώτερη Ἑλληνικὴν, ἀπὸ τοῦ Κορνάρου μέχρι τοῦ Βηλαρᾶ καὶ τοῦ Σολωμοῦ, πού γνώρισε τὸν ἕνα στὰ Γιάννινα καὶ τὸν ἄλλον στὴν Κέρκυρα. Ὁ Ἀσώπιος, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ πρῶτο δοκίμιό τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Σούτσου μὲ τὸν τίτλο: «Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου Λόγου ἢ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων, ἐν Ἀθήναις 1853» — ἀνέλυε τὴ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ παραγωγὴ σὲ μελέτη πού παρέμεινε κλασσικὴ στὸ εἶδος τῆς, τὴν ἐξῆς: «Τὰ Σούτσεια ἦτοι ὁ κύριος Παναγιώτης Σούτσος, ἐν Γραμματικαῖς, ἐν Φιλολογίαις, ἐν Σχολάρχαις, ἐν Μετρικοῖς καὶ Ποιηταῖς ἐξεταζόμενος, 1853» (σελ. 1—264).

Ἡ ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

(1853—1872)

Στὰ Σούτσεια ὁ Ἀσώπιος ἐξετάζει λεπτομερέστατα τὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Σούτσου, τοῦ σχολάρχου τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς, ὅπου ἀποψη γλωσσικὴ, γραμματικὴ καὶ μετρικὴ καὶ περιορίζεται μετὰ στὸν κάπως στενὸ αὐτὸ κύκλο, χωρὶς νὰ μιλάει εὐρύτερα γιὰ τὴν ποίηση. Εἶναι ἔργο βαρὺ καὶ δυσκίνητο μὲ πολλὴ «σχολαστικὴ ἦρα», μὲ μεστὸ ἀπὸ σοφία, παρατήρηση κι' ἐπιθετικότητα ἐναντίον τῆς λογίας παραδόσεως, κι' ἕνας ὕμνος τῆς δημοτικῆς γλώσσας καὶ τῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων ποῦγραψαν σ' αὐτὴ. Στους ξερούς κι' ἀλύγιστους καὶ χωρὶς περιεχόμενον στίχους τοῦ Σούτσου ἀντιπαραθέτει στίχους τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τοῦ Ἐρωτόκριτου καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, πού φαίνεται πὼς γνωρίζει καταλεπτῶς τὸ ἔργο. Φθάνει μάλιστα στὴν ἐξῆς παρά-

τολμὴ κρίση γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Γιαννιώτη ἀναγεννητή: «Ἐν Ἠπειρῷ καταντικρὺ τῆς Κερκύρας, ἐν Ἰωαννίνοις ὁ Ι. Βελλαράς καὶ σατυρικὰ καὶ λυρικὰ καὶ ἀλλοῖα ποιήματα ἀσυγκρίτῳ λόγῳ καλλιώτερον τῶν σουτσειῶν ἐποίησε. Ὅσον ἀξίζει ἢ εἰς τὸν θάνατον τοῦ φίλου αὐτοῦ Κυρίτζη ὡδὴ καὶ τὸ ποίημα εἰς τὴν ἄλωσιν τοῦ Σουλίου, δὲν ἀξίζουσιν, ἄνευ ὑπερβολῆς, ὅλα ὁμοῦ τὰ ποιήματα τοῦ Π. Σούτσου. Τὰ δύο ταῦτα ποιήματα μετ' ἄλλων πολλῶν ἑτέρου εἴδους δὲν περιελήφθησαν εἰς τὴν ἐν Κερκύρᾳ ἔκδοσιν τῶν ἄλλων ποιημάτων τοῦ μακαρίτου Βελλαρά» (1). Ἀλλὰ καὶ πολλὰς φορές μνημονεύει τὰ λαμπρὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ καὶ παραθέτει στίχους του, παραλληλίζοντας τὸ κάλλος τῶν κομματιῶν τοῦ Λάμπρου, πρὸς τὴν ψυχρότητα τοῦ Σουτσικοῦ στίχου (2). Κι' αὐτό, ἐνῶ ζοῦσεν ἀκόμη ὁ Σολωμὸς στὴν Κέρκυρα κι' εἶχεν ἐντελῶς ξεχαστεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στιχοπλόκους, τοὺς θαυμαστὰς κι' ὄπαδους τῶν Σούτσων. Ἡ ἀντιπαράθεσις αὐτῆς στίχων γραμμένων στὴ δημοτικὴ, δείχνει τὶς ἀληθινὰς προτιμήσεις τοῦ Ἀσώπιου κι' ὑποσημαίνει πῶς ἀπέναντι τῆς δῆθεν καθαρολογίας τοῦ Σούτσου, μιὰ μόνη ποίηση ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα ἢ δημοτικὴ, ἢ κρητικὴ, κι' ἐκείνη τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Τερτζέτη καὶ τοῦ Βηλαρά· ὀνομάζει δὲ ἀνάληπτους καὶ ψυχροὺς σχολαστικούς καὶ μικρολόγους ὄσους δὲν αἰσθάνονται τοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ, ποὺ παράθεσε ἀπὸ τὸ Λάμπρο του (σελ. 262). Καὶ τέλειωνε τὴ βαρειά, κι' ἀπιστομωτικὴ κριτικὴ του, μετὰ τὸν ἐξῆς καταπέλτη ἐναντίον τοῦ Σούτσου: «Ἡμεῖς μόνον σκοπὸν εἶχομεν νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι οὐδεμίαν ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς ἔχων ὁ κύριος Π. Σούτσος, δὲν εἶνε γραμματικός· ὅτι ἀγνοῶν τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης καὶ τῶν διαλέκτων αὐτῆς καὶ οὐδ' ἄλλως γινώσκων τί ἐστὶ κριτικὴ, δὲν εἶνε φιλόλογος· ὅτι οὐδὲν προσὸν κατέχων τῶν τῶν Σχολῶν ἀποτελούντων, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ὀνομασθῆ σχολάρχης· ὅτι οὐδὲ τὸ ἀλφάβητον τῆς μητρικῆς γινώσκων εἶνε ἀμετροεπής· ὅτι οὐχὶ μέγας ποιητὴς ἀλλὰ καὶ στιχοπλόκος ὑποφερτὸς ἂν ὀνομασθῆ πρέπει νὰ δοξάζη τὸν Θεὸν τοιαύτην ἐπιείκειαν εἰς τὰς γνώμας τῶν κριτῶν ἐμπνέοντα. Περί τῶν ἄλλων ἄλλοις μέλλη» (σελλ. 258). Συμπέρασμα: ἀπ' ὀλόκληρο τὸ Βλαχάβα τοῦ Σούτσου μετὰ πεποίθησι καὶ χωρὶς ὑπερβολὴ μόνις λίγοι στίχοι μπορεῖ νὰ ἐπιπλεύσουν ὡς δόκιμοι καὶ «Προφήτευσεν πῶς ὕστερα ἀπὸ λίγο οὐδὲ θέλουσι πιθανῶς μνημονεύ-

ονται τὰ τοῦ Σούτσου ποιήματα»!! (σελ. 241). Αὐτὴ ἦταν ἡ ποιητικὴ ἀξία τοῦ σχολάρχου τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς.

Καὶ διαβάσθηκε ἄπληστα τὸ «Κύκνειον ἐκεῖνο ἄσμα τῆς παρ' ἡμῖν κριτικῆς» (4), ὅπως ὠνόμασε τὴν ἀπάντησιν ὁ Ροΐδης, ἀλλ' οὔτε οἱ φιλολογικὲς προτιμήσεις ἄλλαξαν, οὔτε καὶ ἡ καθαρεύουσα ὀπισθοχώρησε. Ἐδωκεν ὁμοῦ τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ἀφορμὴν σὲ πολλὰς καὶ σφοδρὰς ἀπαντήσεις κι' ἀνταπαντήσεις ἀπὸ μέρους τῶν φίλων τοῦ Ἀσώπιου. Ἔτσι ὁ τότε ἐπικριτικώτατος καὶ γνώστης τῶν ἐπτανησιακῶν πραγμάτων, καθὼς καὶ τῆς δημοτικῆς ποιήσεως Γεώργιος Χρυσοβέργης, φανατικὸς ἀρχαῖστος δάσκαλος στὸ σχολεῖο τοῦ Παλαμά, ἔγραψε ἐναντίον τῶν «Σουτσειῶν» τὴν δηκτικὴν κι' ἀξιοπρόσεχτη μελέτη μετὰ τὸν ἀλλόκοτον τίτλον: «Τὸ Ἐπιδόρπιον τοῦ Γραμματοφάγου ἢ ὁ αὐτόβλητος Σουτσοκρούστης ὑπὸ Γ. Χ., Ἀθηνησι, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῆς, 1855» (σελ. 1—102). Κυρίως τὸ φυλλάδιον εἶναι στενὰ γραμματικὸν περιεχόμενον, ἀλλὰ ποῦ καὶ ποῦ διακρίνει κανεὶς πῶς ὁ συγγραφεὺς του ἔχει γνῶσιν τῆς φιλολογικῆς κινήσεως τῆς Ἑλλάδος, μνημονεύοντας τιμητικὰ κι' αὐτὸ τὸ Σολωμό, ποῦ τόσον ἀντιπαθούσαν οἱ Σούτσοι καὶ περνοῦσε σὰν χυδαῖστος καὶ καταστροφεὺς τῆς γλώσσης (σελ. 8, σημ. 1). Κι' ἀκόμη παραθέτει στίχους τοῦ Γαζέλη, τυπωμένους κι' ἀνέκδοτους! (σελ. 5).

Ὁ Χρυσοβέργης δὲν εἶχεν ἀρκεστεῖ στὴν ἐπικρίσιν τοῦ Ἀσώπιου, μὰ μιλοῦσε προσβλητικὰ καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς κι' ἰδίως χτυποῦσε τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιον, στὸν ὁποῖον ὀφείλουμε τὸ μοναδικὸ ἐκεῖνο Λεξικὸν τῆς Κοινῆς, ποῦ τυπώθηκε τρεῖς φορές (1834, 1856, 1872) καὶ ποῦ τόσον ὠφέλησε τὶς νεοελληνικὰς σπουδὰς, ἂν καὶ συντάχθηκε μᾶλλον σκοπῶ. Ὁ Βυζάντιος ἀμύνηθη καὶ δημοσίευσεν ἐν τῇ «Ἐφημερίδᾳ τῶν Φιλομαθῶν» (5) μακρὸν ἄρθρον γραμματικὸν καὶ προσωπικὸν περιεχόμενον. Κι' ἄλλοι φίλοι τοῦ Ἀσώπιου καὶ καλοὶ λόγοι, ὁ κατόπιν καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον Γεώργιος Παπασλιώτης ἐπενέβηκε στὸν ἀγῶνα κι' ἔγραψε δυὸ ἄρθρα ἐν τῇ ἐφημερίδᾳ «Ἀθηναί» (6). Οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Βυζάντιου καὶ Παπασλιώτη ἦσαν βίαιαι κι' ὑβριστικαί κι' ὁ Χρυσοβέργης ἐριστικὸς πάντα κι' εἰρωνικὸς, ξέροντας νὰ χειρίζεται θαυμάσια τὸ λόγον, μετὰ μεγάλη δόσιν λιβελλογραφικῆς εὐστροφίας, δὲν ἀφῆσεν ἀναπάντητους τοὺς δυὸ ἐπικριτὰς του. Κυκλοφόρησε νέο ἐξυπνότερον φυλλάδιον.

μὲ τὸν ἐπίσης ἀλλόκοτο τίτλο: «Ὁ Σκαρλάτος ἢ τοῦ ἐπιδορπίου τὰ θαυμάσια ὑπὸ Γ. Χ., Ἀθήνησι. Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως 1855» (σελ. 1—114). Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς παρ' ὅλη τὴν κλίση τοῦ Χρυσοβέργη στὶς συντηρητικὲς ἀρχές, καὶ τὴν προσήλωσή του στὴν καθαρεύουσα καὶ στὸ δόγμα τῆς ἐπιστροφῆς στὴ γλῶσσα τοῦ Πλούταρχου, τὰ φυλλάδιά του περιέχουν πολλὲς κι' ἄγνωστες πληροφορίες, γιὰ τὴ φιλολογικὴ κι' ἐκπαιδευτικὴ κίνηση ἀπὸ τὰ 1824—1850. Αὐτὸς ὁ συντηρητικὸς, μὰ περίεργος κι' ἀλλόκοτος ἀρχαϊστής, ὄχι μόνον σύνταξε μίαν ἀπὸ τὶς πρῶτες γραμματικὲς τῆς καινῆς ποὺ τιτλοφορεῖται: «Γραμματικὴ τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς γλῶσσης κατὰ παραθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν συνταχθεῖσα ὑπὸ Γ. Χρυσοβέργη, Ἀθήνησι, ἐν τοῖς τυπογραφείοις Ἀγγέλου Ἀγγελίδου. Κατὰ τὴν ὁδὸν Ἑρμοῦ παρὰ τῆ Καπνικαρέα 1839» (σελ. 1—116) — μὰ καὶ μὲ περίσσιο θαυμασμὸ μιλάει γιὰ τὸ μεγάλο δημοτικιστὴ καὶ δάσκαλο τῶν Γιαννίνων, τὸν Ἀθανάσιο Ψαλῖδα (σελ. 103—104) καὶ γι' ἄλλους ἀδικημένους λογίους τοῦ πέρασμένου αἰῶνα. Κι' αὐτὸν τὸν τόσο φανατικὸ Βηλαρᾶ κι' αὐτὸν τὸν ἀναφέρει μὲ σεβασμὸ καὶ παραθέτει σατυρικοὺς στίχους τοῦ ἀνέκδοτους. Ἀλλὰ καὶ πόσες ἄλλες εἰδήσεις δὲ μᾶς δίνει στὶς σελίδες του γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὰ σχολεῖα Πόλης, Ναυπλίου, Κέρκυρας, Σμύρνης, Ἀθῆνας, Μεσολογγίου κι' ἄλλων μερῶν τῆς σκλαβωμένης κι' ἐλεύθερης Ἑλλάδας! Πόσα λησμονημένα κι' ἄξια ὀνόματα δὲν ξαναφέρει στὴ μνήμη μας! Μὰ καὶ πόσο βίαια δὲν κατακρίνει καὶ καταδικάζει ἄλλους ἀνάξιους!

Καὶ δὲν περιωρίστηκε μόνον στὴν κατάκριση τοῦ Ἀσώπιου καὶ τοῦ Βυζάντιου, μὰ κατάγγειλε τὸν τελευταῖο ὡς συκοφάντη κι' ὑβριστὴ του, αὐτὸς ποὺ ὠνόμαζε τὸν Ἀσώπιο πρωταγύρτη, σιμιτζῆ καὶ τσαρλατάνο, τὸν Παπασλιώτη κύναϊδο, τὸ Ραγκαβῆ τζουτζέ, τὸν Κουντουριώτη ἄναντρο καὶ τὸ Βυζάντιο καλποβυζάντιο, κατσιβελο, ἀγγουρολογιώτατο. Κι' ἀκόμη τὸν ἀποκαλοῦσε κλέφτη, ὡς δῆθεν σφετεριστὴ τοῦ χειρογράφου Λεξικοῦ τῆς Κοινῆς τοῦ Σταγειρίτη, ποὺ τύπωσε αὐτὸς ὡς δικό του! Ὁ σεμνὸς πραγματικὰ κι' ἀρχαϊκὸς Βυζάντιος ἀναγκάστηκε νὰ καταγγεῖλει κι' αὐτὸς τὸ Χρυσοβέργη ὡς συκοφάντη κι' ὑβριστὴ κι' ἀπόδειξε πὼς τὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς ἦταν δικό του κι' ὄχι τοῦ Σταγειρίτη. Μὰ τὸ βούλευμα ἦταν ἀθωωτικὸ καὶ γιὰ τοὺς δύο! Οἱ

δικαστὲς ἀσφαλῶς θὰ ξεκαρδίστηκαν, ὅταν διάβασαν τὰ λιβελλογραφικὰ κι' εὐφυῆστα φυλλάδια τοῦ Χρυσοβέργη, ποὺ προξένησαν μεγάλο «σαματῶ», ὅπως λέει ὁ Βυζάντιος. Τότε ὁ τελευταῖος δημοσίευσε νέο ὀπολογητικὸ φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο: «Ὁ Σκαρλάτος εἰ κατὰ Χρυσοβέργη ἐν Ἀθήναις 1855» (σελ. 1—40). Τὸ φυλλάδιο εἶναι καυστικὸ κι' εἰρωνικὸ γεμᾶτο ἀπὸ ἀπτικὸ ἄλατι, μὰ δὲ φθάνει τῆ λιβελλογραφικῆ μαεστρία τοῦ Χρυσοβέργη. Περιέχει κι' αὐτὸ πολλὲς εἰδήσεις γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Ἐθνότητος, πρὶν κι' ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση. Οὐσιαστικὰ ὁ ἀγῶνας εἶχε καταντήσει προσωπικὸς, μὰ γι' αὐτὸ εἶχε κι' ἐνδιαφέρον. Τόσον ὁ Βυζάντιος, ὅσο κι' ὁ Χρυσοβέργης, μᾶς ἔδωσαν μόνον τοὺς τὶς προσωπογραφίες τοὺς μέσα στὴ δράση τοὺς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τὴν ἀνύψωση τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς σύστασης τοῦ ἐλεύθερου Κράτους. Ὁ Οὐάιλντ δὲν εἶχε πῆ πὼς ὅταν μιᾶμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας κινούμε πάντα τὸ ἐνδιαφέρον;

Στὸν ἀγῶνα, τέλος, πῆρε μέρος κι' ὁ νεώτατος τότε Δημήτριος Βερναρδάκης, ὁ κατόπιν σφοδρὸς ἀντίπαλος τοῦ λογιωτατισμοῦ καὶ τῆς καθαρολογίας, πρωτόβγαλτος τότε φίλος, θαυμαστής καὶ προστατευόμενος τοῦ Θεόδωρου Μανούση, τοῦ δημοτικιστῆ κι' ἱστορικοῦ, καθὼς καὶ τοῦ Ἀσώπιου. Ἐγραψε πολλὰ ἄρθρα ἐναντίον τοῦ Χρυσοβέργη, ὑπερασπιζόμενος τὰ Σούτσεια στὴν τότε ἔφημερίδα «Πρωῖνὸς Κήρυκας», ποὺ κατόπιν συγκεντρώθηκαν καὶ συμπληρωμένα κι' ἐπεξεργασμένα δημοσιεύτηκαν στὸ φυλλάδιο μὲ τὸν ἐπίσης ἀλλόκοτο τίτλο: «Τὸ Τρωγάλιον τοῦ δοκησισόφου ἢ αὐτοσχέδιος ἀπάντησις εἰς τὸν Χ. Γ. Χρυσοβέργη ὑπὸ Δ. Τριανταφυλλίδου) Βερναρδάκη Φοιτητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀθήνησι, τύποις Δ. Ἀθ. Μαυρομάτη, 1855» (σελ. 1—68). Τὸ φυλλάδιο κι' οἱ θέσεις του εἶναι ἀξιόλογες, μὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν σελίδων του εἶναι ἀφιερωμένο σὲ γραμματικὲς μικρολεπτομέρειες, σὲ μετρικὰ ζητήματα, ποὺ κατέχει καλά καὶ σὲ συνταχτικὲς διαφορὰς. Σκοπὸς του ἢ ἄμυνα τοῦ Ἀσώπιου κι' ἢ κατάκριση χωρίων ἀπὸ τὰ φυλλάδια τοῦ Χρυσοβέργη κι' ὄχι οὐσίας. Ὅμως ὁ ἐπίλογος εἶναι ἀξιόλογος, γιὰ νέο μόλις εἴκοσι χρόνων καὶ προβηνύει τὸ μελλοντικὸ Βερναρδάκη, τὸ ρηξικέλευθο καὶ τολμηρὸ συγγραφέα τοῦ «Ψευδοαπτικισμοῦ», ὅπου μὲ πάθος, μ' ἐ-

πιστήμη καὶ σοφία χτύπησε τὰ εἰδῶλα τῶν καθαρευουσιάνων, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ὁ Χρυσοβέργης δὲν ἀπάντησε εἰδικᾶ στὸ Βερναρδάκη, ποὺ θεωροῦσε ἴσως πολὺ νέο κι' ἀρκέστηκε νὰ γράψῃ πῶς «οὔτε φωνὴ πρὸς ἑκότος κοινωνία νὰ ὑπάρχῃ δυνατόν, οὔτε ἐμοὶ καὶ παντὶ ὁμοίῳ πρὸς μικραίνοντας καὶ τοὺς τούτοις ὁμοίους» κ. ἄλλοῦ ἐνόμιζε τὸ Βερναρδάκη, «εὐγάμενον καὶ βωμολόχον καὶ παραπαίοντα νεανίσκον».

Ὁ Χρυσοβέργης εἶχε παρεκτραπεῖ κι' ἡ πολεμικὴ του εἶχε καταστήσει καθαρὴ λιβελλογραφία, σάτιρα κι' αἰσχρολογία. Ὁμως ἡ ἐριστικὴ αὐτὴ φιλολογία καὶ φυλλαδογραφία, γύρω στὰ Σούτσεια δείχνει ποιᾶν ἐντύπωση προξένησέ στη σχολαστικὴ Ἀθήνα τὸ ἔργο τοῦ Ἀσώπιου, ποὺ δικαιολογημένα τὸ χαρακτήρισε ὁ Ροΐδης ἀργότερα «τὸ κύκνειον ἄσμα τῆς παρ' ἡμῖν κριτικῆς». Ἀπὸ τὴν προσεχτικὴ μελέτη τῶν φυλλαδίων αὐτῶν βλέπει κανεὶς πῶς ὁ πόθος γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως καὶ φιλολογίας ἦταν διάσπαρτος. Αὐτὸς ὁ Χρυσοβέργης, ὁ θαυμαστής καὶ μιμητὴς τοῦ Βηλαρά, ἂν κι' ἀρχαϊστής, ὁμολογοῦσε τελευταία πῶς δὲν εἶχε καμμιάν ἐπόληση στοὺς Σούτσους καὶ πῶς ὁ ἀγώνας του ἦταν προσωπικὸς ἐναντίον τοῦ Ἀσώπιου. Διακήρυττε πῶς «ἤθελε νὰ φανῇ ὁ Χρυσοβέργης ἀντίπαλος Ἀσωπίου» καὶ πῶς αὐτὸς «ἦτο ὁ ἔξωθεν εὐνοούμενος» (7). Βέβαια τὸ χτύπημα τοῦ Ἀσωπίου ἐναντίον τῶν Σούτσων καὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς ἦταν βαρὺ, βαρύτατο, μὰ κι' ἡ καθαρεύουσα κι' οἱ καθαρολόγοι ποιητὲς δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ὀπισθοχωρήσουν ἢ ἔστω νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὰ Σούτσεια ἔρριχναν τοὺς πρώτους λίθους ἐναντίον τῶν νεκρῶν εἰδῶλων τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς καὶ μελετήθηκαν ἀπὸ τοὺς νέους, μὰ κατὰ βάθος τὸ ζήτημα δὲν εἶχεν ὠριμάσει ἀκόμη. Χρειάζονταν νέοι καὶ σφοδρότεροι ἀγῶνες γιὰ νὰ σειστοῦν τὰ θεμέλια τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς καὶ γκρεμιστεῖ τὸ σαθρὸ κι' ἀντιλαϊκὸ καὶ σάπιο της οἰκοδόμημα. Γιὰ τοῦτο, ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια ἀγῶνων κι' ἐρίδων, τὰ πράγματα ἠσύχασαν καὶ φαίνεται πῶς τὸ φυλλάδιο τοῦ Βερναρδάκη ἦταν τὸ τελευταῖο. Ὁ σπόρος τῆς ἀντίδρασης εἶχε ριχτεῖ στὴ γῆ, μὰ ἔπρεπε νὰ περάσει χρόνος γιὰ νὰ βλαστήσει κι' ὀποδώσει καρπούς. Γιὰ τοῦτο ἡ καθαρεύουσα ἐξακολούθησε νὰ κυριαρχεῖ καὶ μάλιστα μὲ τάσεις ὀλέθριες, ἔχοντας ὡς ἀρχὴ τὴν ἐπιστροφή στὴ γλῶσσα τοῦ Ξενοφῶν-

τα! Ἄς ρίξει κανεὶς ἀπλὸ βλέμμα στὰ εἰτυπα ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὰ 1855 ἕως τὰ 1870 γιὰ νὰ δεῖ, σὲ ποιοῦ ἐλεεινὸ κατάντημα εἶχαν ὀδηγήσει τὴν ποίηση, τὴ φιλολογία καὶ προπάντων τὴ γλῶσσα οἱ παραλογισμοὶ τοῦ Παναγιώτη Σούτσου καὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

(1872—1874)

Ὁ ἀγώνας ὅμως κόπασε γιὰ λίγο. Νέα ἀφορμὴ δόθηκε τὸ 1872 γιὰ νὰ ξεσπάσει νέα πολεμικὴ, ἀγριώτερη ἀπὸ τὴν πρώτη, γύρω στὸ ζήτημα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τὴν 25 Μαρτίου τοῦ 1872 ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου ἀνάθεσε στὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη νὰ συντάξῃ κι' ἐκφωνήσῃ ἓνα ποίημα κατὰ τὰ ἀποκαλυπτῆρια τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε'. Ὡς εἶναι γνωστὸ, ὁ Βαλαωρίτης ἀνακηρύχθηκε τότε ἐθνικὸς ποιητὴς, τίτλος τὸν ὁποῖον ἔφεραν ὁ Σολωμὸς κι' ὕστερα ὁ Παναγιώτης Σούτσος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς. Τοῦτο δυσaráεστησε καὶ τοὺς δημοτικιστὲς τῆς Ἐπτανήσου καὶ τοὺς καθαρευουσιάνους τῆς Ἀθήνας. Κι' οἱ δυὸ σχολές, τόσο ἡ Ἐπτανησιακὴ, ὅσο κι' ἡ Ἀθηναϊκὴ, ἀμφισβήτησαν τὸν τίτλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ στὸ Λευκαδίτη βάρδο. Ἐτσι ὁ Βαλαωρίτης ἀντιμετώπιζε διμέτωπη ἐπίθεση: τῶν Ἐπτανησίων καὶ τῶν Λογιωτάτων τῆς Ἀθήνας, ποὺ δὲν ἔπαυαν νὰ θεωροῦν τὴ γλῶσσα τοῦ ποιήματος τοῦ Βαλαωρίτη «ὡς γέννημα καὶ θρέμμα τῶν τριόδων, ὡς ὄζουσαν οἶνοπνεύματος καὶ κραιπάλης καὶ ὡς ἀνίκανον νὰ ἐκφράσῃ αἰσθήματα ὑψηλὰ καὶ εὐγενεῖς ἐννοίας»! Ὠνόμαζαν ἀκόμη «βεβήλωσιν» τὴν ἀνάθεση στὸ Βαλαωρίτη τῆς συντάξεως καὶ τῆς ἐρευνησεως τοῦ σχετικοῦ ποιήματος. Ἄλλοι, τέλος, ἔφθαναν πιὸ πέρα, καλοῦντες «προδοσίαν» τὴν πράξη ἐκείνη!! Ἐτσι ἄρχισεν ἓνας ἀγώνας γύρω στὸ ποίημα καὶ συγχρόνως γιὰ τὸ ζήτημα, ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι νεοελληνικὴ φιλολογία, ποὺ παρ' ὀλίγο νὰ καταλήξῃ στὰ ὄπλα...

Ἄλλ' ὁ ἀγώνας αὐτὸς εἶχε καὶ τὰ καλὰ του: ἐρχόταν ἐπὶ τέλους ἡ στιγμή νὰ συζητηθεῖ στὸν τόπο μας τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας τοῦ ἔθνους καὶ γενικώτερα τῆς φιλολογίας του. Κατέβηκαν δὲ στὸν ἀγῶνα οἱ διαπρεπέστεροι λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς, ὁ θαυμαστής καὶ κρι-

τικός τῶν εὐρισκομένων τοῦ Σολωμοῦ, ὁ ἀκοίμητος φρουρὸς τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς τοῦ ποιητῆ τοῦ Ὑμνου, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης, ὁ δραματικός συγγραφέας τῆς «Εἰκασίας» καὶ τῶν «Κυμελιδῶν», ὁ πολυμαθέστατος ἱστορικός, μὰ κι' ὁ ἐμπαθέστατος ἄνθρωπος, ὁ ἀμείλιχτος, ἐχθρὸς τοῦ Λογιωτατισμοῦ, ποῦφθασε νὰ συμμαχήσῃ μαζί του γιὰ νὰ χτυπήσῃ τὸ Βαλαωρίτη. Τοὺς κορυφαίους τούτους ἀκολούθησε σμῆνος ἄλλων, ποὺ δὲν ἄφησαν λοιδωρία, ὕβρη ἢ σαρκασμὸ, ποὺ νὰ μὴν μεταχειρίστηκαν ἐναντίον τοῦ ποιητῆ τοῦ «Διάκου» καὶ τοῦ «Ἀστραπύγιαννου». Ἰδίως οἱ Ἑπτανήσιοι μὲ τὸ σατιρικὸ πνεῦμα τους ρύπαναν τὴν ποιητικὴ πανοπλία τοῦ Βαλαωρίτη μὲ κάθε εἶδους ἀκαθαρσίες. τὸ γεγονός δμως εἶνε πῶς ἡ δημοτικὴ ποίησις τοῦ Βαλαωρίτη συζητήθηκε κι' ὁ ἀγῶνας κέρδισεν ἀνυπολόγιστα. Ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ πραγματικὴ Ἀναγέννησις τῆς νέας φιλολογίας μας, μὲ βάση τὴ δημοτικὴ παράδοσις καὶ γλῶσσα, ὁ καθαρμός, μ' ἓνα λόγο, τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, τὸ ξύπνημα, τέλος, τῆς σκέψεως, πρὸς κάποια ἰδανικά, ποῦχε περιφρονήσει ὁ Λογιωτατισμὸς κι' ἡ πνευματικὴ σαπίλα τῆς Ἀθήνας.

Ἄλλ' ἄς ἔρθουμε κοντήτερα στὰ πράγματα. Ὁ Πολυλάς πρῶτος ἀμφισβήτησε τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ Βαλαωρίτη κι' ἰδίως τὸν τίτλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ, στὴν τότε ριζοσπαστικὴ ἐφημερίδα ποῦδγαζε μὲ μερικὸς ἄλλους στὴν Κέρκυρα, στὸν περίφημο «Κώδωνα». Δυστυχῶς ὁ Πολυλάς ξεκινούσε ἀπὸ πολιτικὲς καὶ κομματικὲς ἀντιζηλίαις ἐναντίον τοῦ Βαλαωρίτη κι' ὄχι ἀπὸ καθαρὰ ἰδεολογικὰ ἐλατήρια. Προτοῦ κἄν δημοσιευθεῖ τὸ ποίημα στὸν Πατριάρχῃ Γρηγόριον, ἔγραψε τὸ ἐξῆς στὴν ἐφημερίδα του, χτυπώντας τὶς πολιτικὲς ιδέαις τοῦ ποιητῆ: «Ὁ ξένος Βαλαωρίτης, τὸν ὁποῖον ὀνομάζω ξένον ὄχι διότι δὲν ἐγεννήθη ἐδῶ, ἀλλὰ διότι ἔχει ξένα καὶ ἀνθελληνικὰ φρονήματα, ὁ ξένος λοιπὸν Βαλαωρίτης, ἐνωμένος μὲ ἓναν ἄλλο ξένον εἰς τὴν καρδίαν καὶ τὸ φρόνημα, ἔβαλεν εἰς τὸν νοῦν του νὰ γίνῃ κοτζάμπασσις εἰς τὴν Κέρκυραν καὶ νὰ σύρῃ κάτω του τὴν Κέρκυραν» («Κώδων», ἔτ. Α', 27 Φεβρουαρίου 1872, ἀριθ. φύλ. 85). Καὶ σ' ἄλλα φύλλα τοῦ «Κώδωνος» δὲν ἔπαυσε νὰ θρίζει τὸ Βαλαωρίτη χυδαιότατα. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς ὁ ἰδεολόγος Πολυλάς εἶχε φθάσει σ' ἓνα τέτιο σημεῖο παραφορᾶς. Στὸ φύλλο, τέλος, τῆς 26, Μαρτίου ἔρριχνε τοὺς πρώτους ὑπαινιγ-

μοὺς γιὰ τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Βαλαωρίτη σὲ τόνο σατιρικώτατο: «Μιὰ ἐπιτροπὴ Κωδωνιστῶν, ἔγραφε, παρουσιάζεται εἰς τὸν φανατισμένον ποιητὴν τῆς κουτουριάς, τὸν Α. Καβαφουρίτην καὶ γονυκλινῶς καὶ μὲ δάκρυα εἰς τὰ μάτια τὸν παρακαλεῖ καὶ τὸν ἐξορκίζει ν' ἀφήσῃ τὴν ποίησιν καὶ νὰ γράφῃ φυλλάδια καὶ παραμύθια εἰς πεζὸν λόγον» (Β, ἀριθ. φύλ. 89).

Στὸ μεταξύ εἶχε κυκλοφορήσει τὸ ποίημα τοῦ Πατριάρχῃ κι' οἱ ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας ἀνακήρυσσαν τὸ Βαλαωρίτη ἐθνικὸ ποιητὴ. Συγχρόνως ἡ «Ἀλήθεια» τῆς Κέρκυρας, καθὼς κι' ὁ λαὸς ἔπαιρναν τὸ μέρος τοῦ ποιητῆ, ρίχνοντας ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὸ πειραχτικὸ ἀρθρίδιο τοῦ «Κώδωνα». Ὁ Πολυλάς, κακεντρεχέστατος κι' ἐμπαθέστατος, δὲ βάσταξε καὶ στὸ φύλλο τοῦ «Κώδωνα» τῆς 15 Ἀπριλίου δημοσίευσε ὀλόκληρη ἐπίκρισις μὲ τὸν χτυπητὸ τίτλο: «Λόθρα καὶ Καταβόθρα». Ὁ Πολυλάς μπαίνει σὲ λεπτομέρειες τοῦ ποιήματος, γραμματικὲς, ἐκφραστικὲς κι' ἐννοιολογικὲς, καί, τέλος, εἰσέρχεται στὸ κύριο: «Ἐγὼ δὲν ἤξερα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης εἶνε, καθὼς λέτε ἐσεῖς οἱ σοφολογιώτατοι, ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ἐθνικῆς ιδέας. Ἄν ἐγκαίρως μὲ εἶχε πληροφορήσει, δὲν ἤθελα τολμήσει νὰ ἀναφέρω κἄν τὸ ὄνομά του...» («Κώδωνος», ἔτος Β', 15 Ἀπριλίου 1872, ἀρ. φύλ. 92). Ἐξαντλώντας τὶς λεπτομέρειες, ὁ Πολυλάς σὲ δεύτερο ἀρθρο του, μιλάει γιὰ τὶς «ουσίες» τοῦ ποιήματος, ὅπου ἀναλύει τὸν ὄρο ἐθνικὸς ποιητῆς καὶ ἐθνικὴ ποίησις. Ὁ Πολυλάς δὲν ἀναγνωρίζει στὸ Βαλαωρίτη τὸν τίτλο τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ, ὑποστηρίζει δὲ θεωρητικῶς τὴν ἐξῆς ὀρθοτάτη γνώμη: «Ὁ ποιητῆς, ποὺ θέλει νὰ εἶνε ἄξιος τοῦ ὑψηλοῦ τούτου ὀνόματος πρέπει νὰ ὑψωθῇ εἰς σφαῖρα ἀνώτερη, νὰ γίνῃ ἀπόστολος καὶ προφήτης τοῦ μέλλοντος, ὁ ἐνθουσιασμένος ἐξηγητῆς τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ιδεῶν, τῶν μεγάλων ἐθνικῶν αἰσθημάτων τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν αὐθόρμητα καὶ ζωηρὰ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ». Κανένα στοιχεῖον ἀπ' ὅλα αὐτά, ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἔννοια τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ δὲν εὕρισκεν ὁ Πολυλάς στὸ Βαλαωρίτη. Περιωρίστηκε δὲ στὶς λεπτομέρειες, στὶς ὁποῖες ὁ ποιητῆς τοῦ Διάκου, ἔχει πολλὰ τὰ τρωτά. Ὁ Πολυλάς εἶχε παρασυρθεῖ στὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἐμπάθειας καὶ τῆς μωρολογίας, μὴ τολμώντας νὰ ὁμολογήσει, πῶς ὁ Βαλαωρίτης, ἔστω καὶ μερικῶς, ἔστω καὶ τὴν ἐποχὴ του ἦταν ὁ ἐθνικὸς ποιητῆς τῆς γενεᾶς του τουλάχιστον. Δυστυχῶς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἔ-

πέκρινε τὸ Βαλαωρίτη κι' ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης.

Πόσο μοιάζουν οἱ ἐπικρίσεις τοῦ Βερναρδάκη μὲ κείνες τοῦ Πολυλά! Νομίζει κανεὶς πὼς γράφτηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο κι' ὕστερα ἀπὸ προηγούμενη συνεννόηση. Στὰ κύρια σημεία συμφωνοῦν ἀπόλυτα. Ὅπως ὁ Πολυλάς ἔτσι κι' ὁ Βερναρδάκης δὲν παραδέχεται τὸ Βαλαωρίτη ὡς ἔθνικὸ ποιητή. Φθάνει μάλιστα πολὺ μακρύτερα, ὑποστηρίζοντας πὼς ὁ ποιητὴς δὲν ἐγνώριζε οὔτε τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, οὔτε τίς ιδέες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πράγμα πού δὲν ἐτόλμησε νὰ πεί ὁ Πολυλάς «Τὸν κ. Βαλαωρίτην, γράφει, ἀποκαλοῦσι κοινῶς ἔθνικὸν ποιητήν... Ἐὰν ἐννοοῦν τινες διὰ τῆς ἐπικλήσεως ταύτης, ὅτι ὁ Βαλαωρίτης κατάρθωσε νὰ ἐκφράσῃ ποιητικῶς ὑπὲρ πάντα ἄλλον τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ιδέας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ ὅτι εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ποιητὴς αὐτοῦ ὅπως εἶπον πολλάκις αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες καὶ ὅπως διεκήρυξεν ἐφέτος ἡ πανεπιστημιακὴ πρυτανεία καὶ σύγκλητος, ἐπικυροῦσα διὰ τῆς ἐκλογῆς τῆς τὴν κοινὴν ταύτην φήμην, οὐδὲν τούτου ψευδέστερον, οὐδ' ἀπελπιστικώτερον. Οὐδὲν ψευδέστερον, διότι οὐδενὸς ποιητοῦ ἢ γλῶσσα καὶ ιδέαι εἶναι τόσον ξένα πρὸς τὴν ἀληθινὴν γλῶσσαν καὶ τὰς ιδέας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅσον ἡ τοῦ κ. Βαλαωρίτου. Οὐδὲν ἀπελπιστικώτερον, διότι, ἐὰν πράγματι ἡ ποίησις τοῦ κ. Βαλαωρίτου εἶναι ἡ ἐθνικὴ, ἡ κατ' ἐξοχὴν ποίησις τῆς νέας Ἑλλάδος, ὅπως φρονεῖ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος καὶ ἐπιβεβαιοῖ τὸ Πανεπιστήμιον, τότε ὁ γράφων τὸ ἄρθρον τοῦτο ἔχασε τὰ λογικά του ἢ οἱ σοφοὶ τοῦ Πανεπιστημίου ἐννοοῦσι τόσον ἀπὸ ποίησιν ὅσον αὐτὸς κινέζικα». Δεχόμενος «ὡς καθ' αὐτὸ πατέρας τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως τοὺς Σούτσους» προχωρεῖ, ὑποστηρίζοντας τόσο τὴν καθαρῆς καὶ τὴ ρητορείᾳ τῆς Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς, ὥστε νὰ γράφει πὼς «ἡ δημοτικὴ τάσις τῆς τελευταίας δεκαετίας ἐφαρμάκωσε αὐτὰς τὰς πηγὰς τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως. Ὑπὲρ πάντα δὲ ἄλλον ὀλεθριώτερον ἐνήργησε κατὰ τοῦτο ὁ κ. Βαλαωρίτης», Ἄλλὰ τί περίμενε κανεὶς νὰ γράφει ὁ Βερναρδάκης γιὰ τὸ Βαλαωρίτη ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε συντάξῃ ὀλόκληρο βιβλίον, πού δὲν δημοσίευσε, κι' ἐναντίον τῆς ποιήσεως τοῦ Σολωμοῦ; Τόσον ἐμπαθὴς καὶ κακός, τόσο κατὰ λάθος λογιστὰς ἦταν ὁ Βερναρδάκης...

Πιὸ κάτω συνεχίζει γενικῶς τὴν ἐπίκριση: «Ἡ ποίησις τοῦ Βαλαωρίτου ἀποβαίνει συ-

νεχῆς τις καὶ ἀδιάκοπος τερατολογία... Ὄταν ἀρχίσῃς νὰ ἀναγινώσκῃς τὸν ἔμμετρον αὐτοῦ λόγον χάνεται ἀπὸ ἐμπρὸς σου ὁ ὀρθῶς σκεπτόμενος καὶ ἐκφραζόμενος συγγραφεὺς καὶ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν σειρὰν ἀσυναρτήτων ιδεῶν ἢ συγκεχυμένων καὶ ἀκαταλήπτων ἢ παραλόγων καὶ τερατωδῶν Ὅ,τι δὲ συμβαίνει εἰς τὰς ιδέας αὐτοῦ τοῦ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ κ. Βαλαωρίτη. Ὁ ποιητὴς θέλει τὴν γλῶσσαν τοῦ δημοτικῆν. Ἄλλ' αὕτη εἶναι πᾶν ἄλλο ἢ δημοτικὴ. Ἡ δὲ ἐκλογὴ τοῦ αὐτοῦ ἀποδεικνύει πρὸς τοῖς ἄλλοις πόσον ὀλίγον ἠννόησεν ὁ ποιητὴς ἑαυτὸν καὶ τὴν ἀληθινὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ εἶναι πρὸ πάντων φυσικὴ καὶ ἀφελῆς, ὅπως καὶ ἡ δημοτικὴ ποίησις. Ἐὰν δὲ ὑπάρχῃ εἶδος ποιήσεως πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι φύσει ἀσύμφορος καὶ ἑτερογενὴς ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, τὸ εἶδος τοῦτο εἶναι ἡ ποίησις τοῦ κ. Βαλαωρίτου. Ἡ ψευδοδημοτικὴ δὲ αὕτη γλῶσσα ὄχι μόνον δὲν ὠφελεῖ, ἀλλ' ἀπεναντίας καὶ θλάπτει πολὺ τὴν ποίησίν του, διότι ἐπαυξάνει ἔτι μᾶλλον τὸ παρὰ φύσιν αὐτῆς καὶ τερατωδές. Οἱ τύποι καὶ αἱ λέξεις τῆς δημοτικῆς γλώσσης διαστρέφονται ἢ εἰσάγονται ἄλλαι μὴ δημοτικαί, τὸ δὲ χειρότερον, διαστρέφεται ἡ φυσικὴ ἔννοια τῶν λέξεων, οὕτως ὥστε σπανίως ὁ ποιητὴς κυριολεκτεῖ καὶ τοιοῦτοτρόπως ὁ ἀναγνώστης μένει χάσκων ἐνώπιον τῶν ἀσυμφόρων καὶ ἀκαταλήπτων λέξεων. Αἱ μεταφοραὶ, αἱ εἰκόνες καὶ ὅλα ἐν γένει τὰ σχήματα τῆς ποιητικῆς ἐκφράσεως ρίπτονται πάντοτε «ὄλω τῷ θυλάκῳ» μὲν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπιτυχῶς. Συνειρμὸν δὲ ἐννοιῶν καὶ ιδεῶν εἴτε ἐν τῷ ὄλω, εἴτε ἐν τοῖς μέρεσι, εἰς μάτην ἤθελέ τις ἐπιζητήσῃ. Τοιοῦτος ἐν γένει ὁ χαρακτήρ τῆς ποιήσεως ταύτης καὶ τοιοῦτος ἐν μικρῷ καὶ ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀποκαλυπτηρίου ἄσματος, τοῦ ὁποῖου παρατεθῆσθω ἐνταῦθα αὐτὴ ἡ ἀρχή, ὡς τὸ «τηλαυγὲς πρόσωπον» τοῦ ὄλου»:

Πῶς μᾶς θωρεῖς ἀκίνητος, ποῦ τρέχει ὁ λογισμὸς
(σου;

τὰ φτερωτά του ὄνειρα;... Γιατί στὸ μέτωπό σου,
νὰ μὴ φυτρῶνουν, γέροντα, τόσαις χρυσαῖς ἀχτί-

(δες
δσαις μᾶς δίδει ἡ ὄψι σου παρηγοριαῖς κι' ἐλπί-

(δαις;...
Γιατί στὰ οὐράνια χεῖλη σου νὰ μὴ γλυκοχαράξῃ,
πατέρα, ἕνα χαμόγελο;... Γιατί νὰ μὴ σπαράξῃ
μέσα στὰ στήθη σου ἡ καρδιά;... Καὶ πῶς στὸ
(δλέφαρό σου

οὔτε ἕνα δάκρυ ἐπρόβαλε, οὔτε ἔλαμψε τὸ φῶς
(σου.

Ἀναλύοντας εἰδικώτερα τοὺς ὀκτὼ τοῦ-
τους στίχους ἀποδοκιμάζει τὴν ἔκφραση
«τὰ φτερωτὰ ὄνειρα» γιατί ποτὲ
δὲν εἶπε, οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ εἶπη ὁ ἑλ-
ληνικὸς λαὸς τὰ «ὄνειρα φτερωτά»! Γελοι-
οποιεῖ τὴ φράση «γιατὶ στὸ μέτωπό
σου νὰ μὴ φυτρώσουν», γιατί οἱ ἀ-
κτίνες δὲν εἶναι πράσα νὰ φυτρώσουν στὸ
μέτωπο. Ἀγανακτεῖ γιὰ τὴ λέξη «πατέρας»
ποὺ εἶναι φράγκικη καὶ μόνον τὸν «πάπαν
προσφωνοῦσι δι' αὐτῆς οἱ δυτικοί»! Δυσανα-
σχετεῖ γιὰ τὴν φράση: «Γιὰ τὴ νὰ σπα-
ράξει ἡ καρδιά» καὶ προτείνει νὰ γρα-
φεῖ: νὰ χτυπᾷ ἡ καρδιά, ὅπως λέει ὁλος ὁ
κόσμος. Θεωρεῖ σαθρὴ τὴν ἔκφραση «καὶ
πὼς στὸ βλέφαρό σου οὔτε ἔνα
δάκρυ ἐπρόβαλε», ὑποστηρίζοντας
πὼς τὸ δάκρυ δὲν παίρνει τὸν ἀνήφορο καὶ
προβάλλει εἰς τὸ βλέφαρο. Πιὸ κάτω γράφει
πὼς ἡ θάλασσα δὲν ἔχει στόμα στὴν ποιή-
ση. Συμφωνῶντας μὲ τὸν Πολυλά χαριεν-
τολογεῖ γιὰ τὴ φράση: «ἡ ἀνατριχί-
λα μᾶς βόσκει τὴν καρδιά», λέ-
γοντας πὼς ἡ ἀνατριχίλα δὲν βαστάει πε-
νήντα χρόνους, συνδυάζοντας τὴ φράση μὲ
τὸν ὠραῖο στίχο: «Πενήντα χρόνοι
ἐπέρασαν σὰ νᾶτανε μιὰ μέρα». Συνα-
σχετικῶς ἀναφέρει θεωρῶντας ὡς ἀσυνάρ-
τητες τὶς ἐξῆς φράσεις: «Ἀνατριχί-
ζαντὰ κλαδιά, τὰ νερά κι' οἱ βρά-
χοι». «Τὸ σχοινὶ ἐθέριεψε, ἐζων-
τάνεψε», «Τὰ ρόδα τήκονται», «Ὁ
γυιὸς τοῦ Ἀνδρίτσου στὴ Γραβιά στυ-
λώνει τὸ κορμί, σὰ νᾶτανε θεόχτιστο
κοτρῶνι» καὶ τελευταία ξαφνιαίνεται μὲ
τὸ στίχο: «Στὸν τάφο του κλει-
σμένο τὸ Μεσολόγγι» καὶ γιὰ τὴν
ἔκφραση: «τὸ φλογερὸ καμίνι» ὅπου ὑπο-
νοεῖται τὸ Πανεπιστήμιο. Καὶ συμπεραίνει:
«Τὰ πάντα ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους εἶναι ἀ-
συνάρτητα καὶ συγκεχυμένα. Σπανίως συ-
ναποτελεῖται πλήρες τι καὶ τέλειον νόημα,
ὅθεν καὶ τὰ μὲν ρήματα εἶναι σπάνια, πλημ-
μυρεῖ δὲ ἡ κατὰ παράταξιν σύνταξις ἥτοι ἡ
ἀλλεπάλληλος καὶ ἐπιφωνηματικὴ ἐπισώ-
ρευσις οὐσιαστικῶν καὶ ἐπιθέτων. Ξεφω-
νητὰ μισόλογα καὶ ἀποσιωπητικὰ,
ἰδοὺ ἢ καθ' αὐτὸ οὐσία τοῦ ποιήματος. Ὁ
ποιητὴς συναισθανόμενος τὸ ἀσυνάρτητον
τῶν συγκεχυμένων ξεφωνητῶν του εὖρε πρό-
χειρον φάρμακον τὰ ἀποσιωπητικὰ, τὰ ὁ-
ποῖα ἀναπληροῦσι τὰ ἐλλείποντα. Ἐπειδὴ
δὲ τὰ ἐλλείποντα ταῦτα εἶναι πολλὰ διὰ
τοῦτο τὰ ἀποσιωπητικὰ ταῦτα εἶναι τόσα,
ὅσα οὐδεὶς μετεχειρίσθη μέχρι τοῦδε». Τε-
λειώνει δὲ τὴν κριτικὴν του ἀφιερῶνοντας στὰ

ἀποσιωπητικὰ δυὸ στήλες ὀλόκληρες, ἀριθ-
μῶντας τὰ σὲ τριακόσια!!! Ἀκριβῶς ὅ-
πως κι' Πολυλάς. Ἐγραφε δὲ πὼς θεωρεῖ
τὴν κριτικὴν του ἀναγκαία, ὄχι γιὰ τὸν Βα-
λαωρίτη, μὰ γιὰ τὴ νεότητα «ἢ διὰ νὰ δι-
δόξωμεν, ὅπως λέει, καὶ προφυλάξωμεν ἀ-
πὸ τοῦ κρημνοῦ τὴν νέαν ποιητικὴν γενεάν,
ἣτις τρέχει ἀκάθεκτος ὀπίσω αὐτοῦ». Ἀνα-
γνώριζε κι' αὐτὸς τὴ μεγάλη ἐπίδραση τῆς
ποιήσεως τοῦ Βαλαωρίτη πάνω στὰ πνεύ-
ματα καὶ ἰδίως στὴ νεότητα, ποῦ τρεχε ἀκά-
θεκτα πίσω του. (Ἐπιφυλλίς «Ἡμέρας»
Τεργέστης, ἔτος ΙΖ' (6) 18 Μαΐου 1872
ἀριθ. φύλ. 870).

Ἡ κριτικὴ τοῦ Βερναρδάκη προκάλεσε
μεγάλῃ ἐντύπωση: Εἶχε δημοσιευθεῖ στὴ
σοβαρώτερῃ ἑλληνικῇ ἔφημερίδα, ποὺ κυ-
κλοφοροῦσε εὐρύτατα σ' ὀλόκληρο τὸν Ἑλ-
ληνισμό. Οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ ποιη-
τῆ βρῆκαν εὐκαιρία γιὰ νὰ σατιρίσουν τὸ
Λευκαδίτη θάρδο. Ἰδίως ἡ παρέα τοῦ Πο-
λυλά στὴν Κέρκυρα ὑπερεχάρηκε. Ἀναδη-
μοσίευσε τὴν κριτικὴν τῆς «Ἡμέρας» σὲ χι-
λιάδες ἀντίτυπα, καὶ τὴ διένειμε παντοῦ
στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἑπτάνησο. Ἄλλ' ὁ
διευθυντὴς τῆς «Ἡμέρας» ποὺ κατὰ θάθος
ἐκτιμοῦσε τὸν «δημοφιλεῖ ποιητὴ» κι' ἀνα-
γνώριζε τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν του καὶ τὸν με-
γάλο του πατριωτισμό, ἀποδοκίμασε μὲ
θάρρος καὶ παρρησίαν τὴν στάση τῶν Κερκυ-
ραίων ἐπικριτῶν κι' ἐκαυτηρίασε τὴν ἀνα-
δημοσίευση τοῦ ἄρθρου. Στὸ φύλλο τῆς
20 Ἰουνίου ἔγραφε τὰ ἐξῆς: «Δὲν ἐπι-
θυμοῦμεν, διατριβαὶ καταχωριζόμενοι ἐν τῇ
«Ἡμέρα» νὰ χρησιμεύωσι παρεξηγούμενοι
καὶ παραμορφούμενοι ὡς ὄπλα ἀγενοῦς ἐ-
παρχιακῆς ἀντιζηλίας καὶ βαναύσου ἐπιθέ-
σεως. Τίς δύναται τῷ ὄντι νὰ πιστεύσῃ ὅτι
οἱ ἐν Κερκύρᾳ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ κ.
Βαλαωρίτου κατεδίβασαν καὶ τὸν φιλολογι-
κὸν τοῦτον ἀγῶνα εἰς τὸν βόρβορον
τῆς συνήθους ρυπαρογραφί-
ας, ὅτι ἤρπασαν ὡς βορᾶν τὴν δημοσίευ-
σιν ἔφημερίδος, ἣτις καυχᾶται ἐπὶ παρρη-
σίᾳ καὶ εὐθύτητι καὶ πρὸς ἐχθροὺς καὶ πρὸς
φίλους, ὅτι μετετύπωσαν τὴν ἐπικρίσιν εἰς
χιλιάδας ἀντιτύπων καὶ ἀναμίξαντες τὰς
συνήθεις ὕβρεις, ἐνόμισαν ὅτι κατήγαγον ἀ-
ληθῆ θρίαμβον, διαστρέψαντες τὴν ἀγνό-
τητα τῶν ἡμετέρων προθέσεων καὶ ἐκτο-
ξεύσαντες κατὰ τοῦ κ. Βαλαωρίτου ὡς ἐξ
αἰκείων δῆθεν, βέλη μολυνθέντα ἐν τῇ φαρ-
μακερᾷ αὐτῶν φαρέτρᾳ. Θὰ παρεβαίνομεν
δὲ τὰς ἡμετέρας ἀρχάς, θὰ ἐνισχύομεν τὴν
δημοκοπίαν, ἂν ἐστέργομεν νὰ χρησιμεύσῃ
ποτὲ ἢ «Ἡμέρα» ἔστω καὶ ἐκ κακοῦ ἢ

θους παρεξηγήσεως, ὡς σημαία φατριαστικῆς συστάσεως». Ράπισμα ἠχηρότερο δὲν ἤθελε ὁ ἰδεολόγος κι' ἠθικολόγος Παλυλάς, ποὺ ἡ κακεντρέχεια καὶ τὸ πάθος πολλές φορές τὸν ὠδήγησαν σὲ πράξεις ἀκατονόμαστες. Ἀλλὰ μήπως κι' ἡ κριτικὴ τοῦ Βερναρδάκη δὲν ἦταν ἐξωφρενικὴ στὸ γενικὸ μέρος της, ἀφοῦ ὑπεστήριζε πῶς ὁ Βαλαωρίτης ἦταν ξένος πρὸς τὴν ἀληθινὴ γλῶσσα, πρὸς τὶς ιδέες καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ; Ἀλλὰ μήπως εἶχε δίκαιο καὶ στὸ εἰδικὸ μέρος της, στὶς λεπτομέρειες τῶν λέξεων καὶ τῶν ἐκφράσεων; Καὶ ὁ Βαλαωρίτης δὲν χρειάστηκε πολὺ κόπο γιὰ ν' ἀναιρέσει μίαν πρὸς μίαν τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Βερναρδάκη καὶ ν' ἀποδείξει τὸν περίφημο καθηγητὴ, ποῦχε συμμαχήσει μὲ τὸν ἠλίθιο Λογιωτατισμὸ, ἐντελῶς ἀκατάρτιστο γιὰ νὰ κρίνει ἔργα γραμμένα στὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ποὺ δὲν ἤξερε. Εἶναι περίεργο πῶς τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Βερναρδάκη πῶς ὁ Βαλαωρίτης δὲν ἐγνώριζε δῆθεν τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ τὸν ἑλληνικὸ Λαὸ υἰοθέτησε, ὕστερα ἀπὸ ἑβδομήντα χρόνια, ὁ Ἀποστολάκης, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ἀνθρώπου πεσμένου ἀπὸ τὴ σελήνη ὅταν μιλάει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πνευματικὰ ζητήματα.

Ἀλλὰ τὴν ἀπάντηση στὸ Βερναρδάκη κι' ἔμμεσα στὸν Ἀποστολάκη, ἔδωκε ὁ ποιητὴς στὴν ἴδια ἡμερίδα τῆς Τεργέστης καὶ στὸ φύλλο τῆς 20 Ἰουλίου 1872 μὲ ἄρθρο ποὺ φέρει τὸν τίτλο: «Ἀπάντησις τοῦ κ. Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτη εἰς τὴν ἐν τῇ «Ἡμέρᾳ» καταχωρηθεῖσαν ἐπίκρισιν ἐπὶ τοῦ Ἀποκαλυπτηρίου τοῦ Ὑμνου» (τόμ. ΙΖ ἀριθμ. 872). Ὁ Βαλαωρίτης δὲν περιωρίστηκε μόνο στὰ σημεῖα τῆς ἐπικρίσεως. Σὰ σὲ μικρογραφία μᾶς παρουσίασε καὶ τὴν ποιητικὴ αὐτοβιογραφία του: Πῶς ἐργάσθηκε γιὰ νὰ κατακτήσει τὴ γλῶσσα καὶ νὰ φθάσει στὴν κατανόηση τῶν ιδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων τοῦ λαοῦ καὶ μὲ πόση ἐπιμονὴ τὸ κατώρθωσε. Ὁ Βερναρδάκης εἶχε πέσει σὲ παγίδα χωρὶς νὰ τὸ καταλάβει. Εἶχε μιλήσει γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ἤξερε. Καὶ πραγματικῶς οἱ σκέψεις κι' οἱ κρίσεις του γιὰ τὸ ποίημα, καθὼς κι' οἱ γνώμες του γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, ποὺ νόμιζε πῶς κατεῖχε, κατέπεσαν μιὰ πρὸς μιὰ, κι' ἀπέδειξαν τὸν ποιητὴ τῆς ἀδιάβαστης «Εἰκασίως» καὶ τῶν «Κυψελιδῶν», ἐντελῶς ἀστοιχείωτο σ' ὅτι ἀφορᾷ τὴ γνώση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ Βαλαωρίτης, ποὺ γνώριζε, ὅσο κανεὶς ἄλλος, τὴ νεοελληνικὴ παράδοση, σ' ὅλες της τὶς ἐκδηλώσεις, ὄχι ἀπὸ βιβλία κι' ἀπὸ συλλογές, ποὺ τοῦστέλ-

ναν ἄλλοι, ἀλλὰ ἀπὸ ἀμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ νεοελληνικὸ κόσμο, μ' εὐχέρεια καταρράκωσε τὶς ἀπόψεις τοῦ Βερναρδάκη. Τόσο τὸ γενικὸ, ὅσο καὶ τὸ εἰδικὸ μέρος τῆς ἐπικρίσεως τὸ ξετίναξε κυριολεκτικῶς. Κι' ὅσον ἀφορᾷ τὴ γνώμη πῶς «δὲν εἶναι ἐθνικὸς ποιητὴς», ὁ Βαλαωρίτης μὲ θάρρος ὡμολόγησε: «Ἐγὼ βεβαίως ὑπὲρ πάντα ἄλλον γνωρίζω τὴν ἀδυναμίαν μου καὶ συναισθάνομαι πόσον εὐρίσκομαι μακρὰν καὶ αὐτῆς τῆς μετριότητος. Ὅτι δὲν εἶμαι ποιητὴς οὐδεμίαν ἔχω δυσκολίαν νὰ τὸ ὁμολογήσω. Ἀρκοῦμαι δὲ συλλογιζόμενος ὅτι κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών μου προσεπάθησα νὰ σώσω ἐκ τῆς λήθης ὅσα ἠδυνήθην περισσότερα ἐκ τῶν ἄθλων τῶν προγόνων μας». Ἐπικαλεῖται ὅμως τὴ γνώμη τῶν ξένων κι' ἰδίως τοῦ Θωμαζέου, «ὅστις καίτοι Ἰταλὸς ὢν, δὲν ἐφοβήθη νὰ μεταφράσῃ καὶ νὰ συμπαραβάλλῃ τὸν Θανάσην Βάγιαν πρὸς τὸ 31 ἄσμα τῆς Κολάσεως τοῦ Δάντου, δίδων εἰς αὐτὸν τὰ πρωτεῖα». Μὴν ξεχνᾶμε πῶς ὁ Θωμαζέος ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους αἰσθητικούς τῆς ἐποχῆς του, μεγάλος νεοελληνιστὴς καὶ γνώστης τῆς ζωῆς καὶ τῆς φιλολογίας μας. Κι' ὅμως ἀπεθαύμαζε ἀπροκάλυπτα τὸ Βαλαωρίτη, ἐνῶ εἶχε διατυπώσει σοβαρὰ καὶ δικαιολογημένους ἀπορίες γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ φίλου του Σολωμοῦ.

Ἐξετάζοντας πρὸς κάτω τὴ γνώμη, πῶς ἡ γλῶσσα κι' οἱ ιδέες του εἶναι ξένες πρὸς τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ λαοῦ, ἀναγκάζεται νὰ γράψῃ τὰ ἑξῆς, ἐξαίροντας τοὺς μόχθους του γιὰ τὸ ἔργο τῆς κατανοήσεως τοῦ λαοῦ: «Ὅτι ὅμως δὲν δύναμαι νὰ ὑποφέρω εἶναι ἡ ἀναίδεια μεθ' ἧς ἰσχυρίζεται ὅτι ἐγὼ μὲν ἄμοιρος ὢν τῆς ἀληθοῦς δημοτικῆς γλώσσης, διαστρέφω αὐτὴν κατ' ἀρέσκειαν, ἐκεῖνος δέ, ὅτι δικαιούται νὰ ἐκφέρῃ ἀποφθέγματα ἐπ' αὐτῆς, χωρὶς νὰ δίδῃ οὐδεμίαν ἀπόδειξιν τῆς τοιαύτης ὑπεροχῆς του. Ἡ δημοτικὴ γλῶσσα συστηματικῶς παραγκωνισθεῖσα ὡς θάρβαρος καὶ ἀγενής, δὲν ἔλαβε τὴν τύχην νὰ ἔχη οὔτε λεξικά, οὔτε γραμματικάς. Διὰ τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ὑλικοῦ, ὅπερ πᾶς γνήσιος Ἕλληνα ἀποκτᾷ θηλάζων τὸ μητρικὸν γάλα, ἄλλως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαυξήσῃ τὶς τὰ κεφάλαιά του, εἰμὴ συζῶν διαρκῶς μετὰ τοῦ λαοῦ ἰδίως τῶν ἑλληνικῶν ἐκείνων ἐπαρχιῶν, αἵτινες ὀλιγώτερον διεφθάρησαν ἐκ τῆς μακρᾶς ἐπιμιξίας μετὰ τῶν ξένων. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγὼ μὲν ἐξεπλήρωσα μετ' ἐπιμονῆς καὶ ὑπομονῆς οὐχὶ συνήθους, ἐκτιθέμενος εἰς κακουχίας ἀναποφεύκτους. Ὅ-

θεν καὶ δύναμαι ἐν συνειδήσει νὰ εἶπω ὅτι οὐδεμίαν λέξιν ἐξ ὧν περιέχονται εἰς τὰ ποιήματά μου εἶναι ἄγνωστος ἢ δυσκατάληπτος ὄχι μόνον ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ μου πατρίδι. Σὺ δὲ πολυμαθέστατε ἐπικριτὰ, πῶς κατώρθωσες νὰ μάθῃς τὴν δημοτικὴν ταύτην γλῶσσαν καὶ ποία ἢ ἀπόδειξις ὅτι τὴν κατέχεις; Ἄλλ' ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πᾶσα περαιτέρω συζήτησις θὰ ἀπέβαινε ἀληθῶς παιδαριώδης». Καὶ πραγματικῶς γιὰ τὸν Βερναρδάκη, πού θεωροῦσε τὴ γλῶσσα τῆς «Εἰκασίας» καὶ τῶν ἄλλων ἔρασματικῶν του τεράτων ὡς ἐθνικὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων, ἡ γλῶσσα τοῦ «Ἀστραπόγιαννου» καὶ τοῦ «Ἀθανάσιου Διάκου» ἦταν ξένη πρὸς τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ τερατώδης!! Ὄταν ὁ Βερναρδάκης ἀνέφερε τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, δὲν ἤξερε κυριολεκτικῶς τί ἔλεγε στὴν ἐπικρίσιν του. Δὲν εἶχε οὔτε μακρυνὴ εἶδησιν τοῦ τί θὰ πεῖ γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ αἰσθήματα καὶ ιδέες τοῦ λαοῦ. Κάθε συνεπῶς συζητήσις μεταξὺ Βαλαωρίτη καὶ Βερναρδάκη στὸ σημεῖον αὐτὸ καταντούσε «παιδαριώδης».

Πιο κάτω ἀναιρεῖ τὴν κύρια κατηγορία ποῦ τοῦ ἀποδίδει ὁ Βερναρδάκης, πῶς ἡ ποίησί του εἶναι «μιὰ συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη ΤΕΡΑΤΟΛΟΓΙΑ». Ὁ Βαλαωρίτης ἀναγνωρίζει τὴν κλίση τοῦ πνεύματός του «πρὸς ἐξόγκωσιν καὶ διατράνωσιν καὶ τῶν ἀπλουστερῶν γνωμῶν». Ἀλλὰ στὸ σημεῖον αὐτὸ ἀκολουθεῖ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαόν: «ὑποστηρίζω ὅτι ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τῆς καθαρᾶς δημοτικῆς ποιήσεως εἶναι ἡ ὑπερβολὴ καὶ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τέρπεται μεγάλως εἰς τὰς ὑπερφυσικὰς παραστάσεις καὶ εὐαρεστεῖται νὰ ζῆ ἐν μέσῳ μιᾶς συνεχοῦς καὶ ἀδιακόπου τερατολογίας. Ὁ Ὀλυμπος καὶ ὁ Κίσσαβός του μαλλῶνουν πάντοτε καὶ συζητοῦν, οἱ θράχοι του ραγίζουν καὶ δακρύνουν ἀκροώμενοι τῶν κλαυθμῶν τεθλιμμένης γυναικός, οἱ νεκροὶ συνδιαλέγονται μετὰ τῶν ζώντων, ὁ οὐρανὸς του μεταβάλλεται εἰς χάρτην... αἱ εἰκόνες του ἰδρῶνουν αἷμα καὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε σπήλαιον, οὔτε φρέαρ νὰ μὴ ἔχη τὸν δράκοντα ἢ τὸ στοιχειό του». Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἡ παρατήρησις τοῦ Βαλαωρίτη ἔχει μεγάλη δόση ἀλήθειας· εἶναι ὁμῶς ὑπερβολικὴ. Ἡ δημοτικὴ μας ποίησις περιέχει πολλὰ τερατώδη, ἀλλὰ κύριον χαρακτηριστικόν της εἶναι ἡ πλαστικὴ διαύγεια καὶ ἡ ἀκριβολογία. Ἄλλ' ὁ Βαλαωρίτης ἔβλεπε τὰ σημεῖα, ποῦ ἐπικροτοῦσαν τὴ γνώμην του καὶ ἐνίσχυαν τὴ φυσικὴ κλίση του, ποῦ ἀρεσκοῦσαν στὶς ὑπερβολές,

στὶς δυνατὲς καὶ χτυπητὲς ἀντιθέσεις, στὶς παράτολμες καὶ ὑπεράνθρωπες παρομοιώσεις. Καὶ τὴν τάσιν του τούτη δὲν τὴν ἀρνεῖται. «Ὁ τερατολόγος Οὐγος, συνεχίζει, μὲ παρασύρει ὅπου θέλει, εἰς τὰ βάραθρά του, εἰς τὰ ὕψη του, εἰς τὰ σκότη του. Καὶ δὲν ΕΝΤΡΕΠΟΜΑΙ νὰ τὸ ὁμολογήσω ὅτι δὲν κατώρθωσα νὰ τελειώσω τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Παραδείσου καὶ τοῦ Καθαρητηρίου, ἐνῶ δὲν χορταίνω τὸν Ὅσσιαν, μολονότι ἀπεδείχθη ἀναιδὴς καλπονόθευσις τοῦ τερατολόγου Μακφερσῶνος». Ποιητὴς ἡρωϊκὸς καὶ χειμαρρῶδης, εἶχε «τὴν μανίαν τῶν ἀντιθέσεων, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, καὶ ν' ἀφίνη τὴν φαντασίαν του νὰ τρέχη ἀχαλίνωτος».

Μπαίνοντας ὕστερα στὸ εἰδικὸ μέρος τῆς ἐπικρίσεως τῶν στίχων τοῦ ποιήματος καὶ ὁ ἐκεῖνα τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα ὁ Βερναρδάκης ἐπέμενε περισσότερο, ἀνατρέπει τὶς ἀπόψεις τοῦ ἐπικριτῆ του μ' εὐκολία. Ἦξερε κατὰ βάθος τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ ποίησιν καὶ ἔπαιρνε ἐκεῖθε τὰ στοιχεῖα, ποῦ τοῦ χρειάζονταν. Εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν ἐπικρίσιν τῶν πρώτων στίχων δὲν μένει τίποτε ὄρθιο. «Τὰ φτερωτὰ ὄνειρα» εἶναι φράσις δημοτικώτατη καὶ κοινὴ. «Τὸ φυτρῶνον οἱ ἐλπίδες» ἐπίσης. «Ἡ ὄψις» εἶναι λέξις κοινότατη καὶ στὴ σημασίᾳ ποῦ τὴ μεταχειρίστηκε ὁ Βαλαωρίτης τὸ «Πατέρα» εἶναι λέξις ὄχι μόνον κοινὴ μὰ καὶ ποιητικώτατη στὸ στίχο, ποῦ τὴ χρησιμοποίησε. Δίκαια ρωτᾷ ὁ Βαλαωρίτης «πῶς ἤθελες, λοιπόν, σοφώτατε, νὰ σοῦ στολίσω τὸν Πατριάρχην; Μὲ τὸ Παναγιώτατος;»

Ἡ φράσις ἐπίσης «σπαράζει ἡ καρδιά» εἶναι δημοτικὴ καὶ μονάχα ὁ Βερναρδάκης δὲν τὴν ἄκουσε. «Ὁλος ὁ κόσμος, κατ' αὐτόν, λέγει, «κτυπᾷ ἡ καρδιά», ἀλλ' ἄς λάβῃ ὑπομονὴν νὰ μάθῃ ἀπὸ ἐμὲ ὅτι διὰ μὲν τοῦ «κτυπᾷ» ἐκφράζεται ἡ κανονικὴ κίνησις τῆς καρδίας, διὰ δὲ τοῦ «σπαράζει» ὁ ὄργασμός αὐτῆς, ὅταν διατελῇ ὑπὸ τὸ κράτος σφοδρᾶς συγκινήσεως». Καὶ πιὸ κάτω, ἀναιρῶντας τὴ γνώμην τοῦ Βερναρδάκη, πῶς τὸ δάκρυ δὲν ἀνεβαίνει στὸ βλέφαρον γράφει: «Ἀλλὰ ποῦ ἠκούσθη ποτὲ ὅτι τὸ δάκρυ προβάλλει εἰς τὸ βλέφαρον, λέγει ὁ ἀκαταλόγιστος διδάσκαλός μου. Ποῦ ἠκούσθη; Ἠκούσθη παρὰ τῷ λαῷ, ὅστις ἐν τῇ νηπιότητί του ἐπιμένει πιστεύων ὅτι πηγὴ τῶν δακρῶν μας εἶνε τὰ φυλλοκάρδια καὶ ὅτι ἐκεῖθεν ἀνεβαίνουν καὶ προβάλλουν ἐπὶ τῶν βλεφάρων, χωρὶς νὰ μετῶν τὸν ἀνήφορον ἢ τὸν κατήφορον. τὸν